

Maciej Krupa

CZAS BUDOWANIA

Ostatnie lata przyniosły w Polsce szereg publikacji dotyczących kultury żydowskiej. Fakt ten jest z pewnością rodzajem rekompensaty za wieloletnie milczenie na ten temat, a także efektem swoistej mody, której przyczyn nie będę tutaj dociekać. Piękny album Moniki Krajewskiej *Czas kamieni* jest znakomitą ilustracją tego co pozostało — wspomnień o wspaniałej przeszłości, cmentarzy, grobów...

W Księdze Wyjścia czytamy: „W tym dniu będziesz opowiadał synowi swemu: Dzieje się tak ze względu na to, co uczynił Pan dla mnie w czasie wyjścia z Egiptu” (Wj 13,8). Z tych słów wywodzi się obowiązek głoszenia Hagady paschalnej, historii narodu żydowskiego przekazywanej z pokolenia na pokolenie przez długie wieki. Z powyższego wersetu biblijnego zaczerpnięto również tytuł albumu wydanego na Węgrzech w 1984 roku.¹ ...*będziesz opowiadał synowi swemu* ..., przekażesz mu dziedzictwo przodków, wiarę ojców, Pismo, skarby kultury i tradycji. Nad Dunajem to polecenie ma jeszcze swój sens, gdyż trwa tam życie społeczności żydowskiej, kontynuowany jest przekaz pokoleniowy. Węgry są bowiem jednym z niewielu krajów naszej części Europy, w którym przetrwała do dziś znaczna mniejszość żydowska i jedynym, w którym kultura i religia żydowska trwa w pełnej ciągłości i rozkwicie.

Książkę otwiera krótki historyczny wstęp *Żydzi na Węgrzech*, omawiający ich dzieje począwszy od pierwszych żydowskich osadników w Panonii za czasów rzymskich. Podczas II Wojny Światowej zginęło 565 tysięcy węgierskich Żydów. W 1948 roku zawarto porozumienie pomiędzy rządem republiki a kongregacją żydowską, ustalające prawną sytuację Żydów na Węgrzech. Obecnie w stolicy i wszystkich województwach istnieją gminy żydowskie, w Budapesz-

cie działa jedyne w Europie Wschodniej Narodowe Seminarium kształcące rabinów (również dla potrzeb wspólnot żydowskich w krajach ościennych). Szkoła ta posiada bogatą bibliotekę i archiwum, wydaje swój rocznik, zbiór dokumentów *Monumenta Hungariae Judaica* oraz historyczne monografie poszczególnych węgierskich gmin żydowskich. W budynku seminarium mieści się również żydowskie gimnazjum. Muzeum kultury żydowskiej założone w 1909 roku posiada jedną z najbogatszych kolekcji judaików w Europie.

I. „Jest czas rodzenia i czas umierania” (Koh 3,2). Pierwsza część albumu *Od kołyski do grobu* prezentuje cztery główne wydarzenia żydowskiego życia: narodziny i rytuał obrzezania, Bar Micwa — dzień konfirmacji, wejścia do społeczności dorosłych mężczyzn; obrzęd zaślubin i pogrzeb. Fotografie przedstawiają wszystkie charakterystyczne momenty tych obrzędów — obrzezanie, nadawanie imienia, pierwsze czytanie Tory, panną młodą pod ślubnym baldachimem, ucztę weselną, kolejne sceny z pogrzebu. Zdjęcia są uzupełnione krótkim tekstem charakteryzującym przebieg poszczególnych uroczystości, ich pochodzenie, zakorzenienie w Prawie i tradycji.

II. „Te są święta Pańskie, które będziecie zwać świętymi” (Kpl 23,2). Część druga — *Święta*, równie szczegółowo przedstawia przebieg kolejnych dni świątecznych począwszy od szabatu — przygotowań do niego, modłów w synagodze, obrzędów domowych. Zdjęcie człowieka dmącego w szofar otwiera cykl świąt dorocznych — Rosz ha-Szana (Nowy Rok), Jom Kippur (Sądny Dzień), Sukkot (Święto Namiotów), Symchat Tora (Radość Tory), Chanuka (Święto Światła), Zajn Adar (rocznica narodzin i śmierci Mojżesza),

Purim, Pesach, Lag ba-Omer, Szawuot (Święto Tygodni), Tisza be-Aw (rocznica zburzenia Świątyni). Na zdjęciach utrwalono szereg charakterystycznych obrzędów, przedmiotów i scen — przykładowo: kobiety modlące się w „babińcu”, świecę hawdalową, modlitwy w synagodze, kuczkę na miejskim podwórku, papierowe chorągiewki przygotowane na Święto Radości Tory, procesję ze zwojami Pisma, menory chanukowe, malowniczą postać rabina ortodoksyjnej gminy. Szczególnie obszernie — co zrozumiałe — przedstawiono święto Paschy — ucztę sederową, proces przygotowywania i wypieku macy, przebieg sederu w synagodze, dziecko zadające pytania będące wstępem do Hagady. Krótkie teksty komentują wszystkie święta pokazując ich biblijny, historyczny rodowód i streszczając przebieg ceremonii.

III. „A lud mój uczyć będą, co za różnica jest między rzeczą świętą a pospolitą” (Ez 44,23). W części trzeciej — *Dni powszednie*, przewijają się dwa wątki będące esencją żydowskiej codzienności — modlitwa i nauka. Możemy zobaczyć akcesoria modlitewne — tałes, tefilin, oraz sposób ich noszenia. Pokazano także wnętrze bożnicy, zwoje Tory i modlitewne gesty. Zwrócono również uwagę na znaczenie pielgrzymki do grobów wielkich rabbich. Dalej możemy zobaczyć szereg instytucji związanych z wymogiem koszerności: rzeźnika rytualnego — szojcheta, sam proces uboju rytualnego, wnętrze koszernej masarni, kuchni, piwnicy z winem. Na Węgrzech istnieją wszystkie szczeble żydowskiej edukacji, stąd szereg obrazów i scen z życia szkolnego — chłopcy uczący się Tory, mała dziewczynka zasłaniająca oczy, ucząca się błogosławienia świec szabasowych, lekcje i czas wolny spędzany w żydowskim gimnazjum, studenci zgłębiający treści Talmudu i ordynacja nowego rabina.

Trudno opowiedzieć słowami treść albumu stąd powyższe, skrócone wyliczenia. A wszystko po to, by ukazać bogactwo pełni życia — bo takie wrażenie przynosi omawiana książka. Ukazuje świat zupełnie dla nas egzotyczny, a znajdujący się tak blisko. I co najważniejsze — żywy. Warto wspomnieć jeszcze o kilku zaletach tej publikacji. Przede wszystkim znakomite zdjęcia, które będąc w pełni fotografiami artystycznymi nie tylko dokumentują, ale poprzez określony punkt widzenia, kadrowanie, światło i wspaniałe kolory, kreują przedstawiany świat. Poza tym krótki, treściwy komentarz, nie obciążający nieprzygotowanego czytelnika nadmiarem informacji, lecz wystarczająco tłumaczący znaczenie prezentowanych scen i obrazów. Wspaniała szata edytorska, tak ważna w tego typu publikacjach — przejrzysty układ, znakomita jakość zdjęć, papieru,

Il. 1. Modlitwa przy zwojach Świętych Ksiąg; il. 2. Kropla wina na wargi dziecka przy nadaniu imienia; il. 3. Wyrób macy na święta Pesach

oprawy. Uzupełnieniem książki jest słowniczek niektórych obcych wyrazów oraz krótka ale reprezentatywna bibliografia, podająca zarówno tytuły węgierskie jak i niektóre ważne prace obcojęzyczne.

W sumie jest to bardzo udana pozycja wydawnicza, godna szerszej prezentacji a może i przedruku. Plastyczny wizerunek żywej wspólnoty żydowskiej, książka jakiej w Polsce nie da się już napisać. Bowiem nam pozostał tylko „czas kamieni”.

... and you shall tell your son ... *Jewish Customs and Ceremonies in Hungary*, Tamás Féner — zdjęcia, Sándor Scheiber — tekst. Budapest, Corvina Kiadó, 1984, s. 155 (książkę wydano również w węgierskiej i niemieckiej wersji językowej).

Ukoronowaniem wieloletnich zainteresowań badawczych Gizy Franklowej (Frenklowej, Fränklowej) jest jej ostatnia książka *Wycinanki w papierze, żydowska sztuka ludowa*. Tematowi temu poświęciła ona całe życie — pierwszą bowiem publikacją, rozpoczynającą pracę naukową w Katedrze Etnologii Uniwersytetu im. Jana Kazimierza we Lwowie asystentki, był artykuł *Wycinanka żydowska w Polsce*¹ omawiana zaś książka ukazała się na rok przed śmiercią autorki. Opracowując ten temat dokonała Giza Franklowa pionierskiej pracy. Dotąd bowiem wycinanka żydowska znana była jedynie z nielicznych wzmianek, względnie krótkich opracowań, nie ujmujących całości problematyki.² Franklowa systematycznie badała wycinankę różnych grup żydowskiej diaspory i stała się w tej dziedzinie nie kwestionowanym autorytetem.

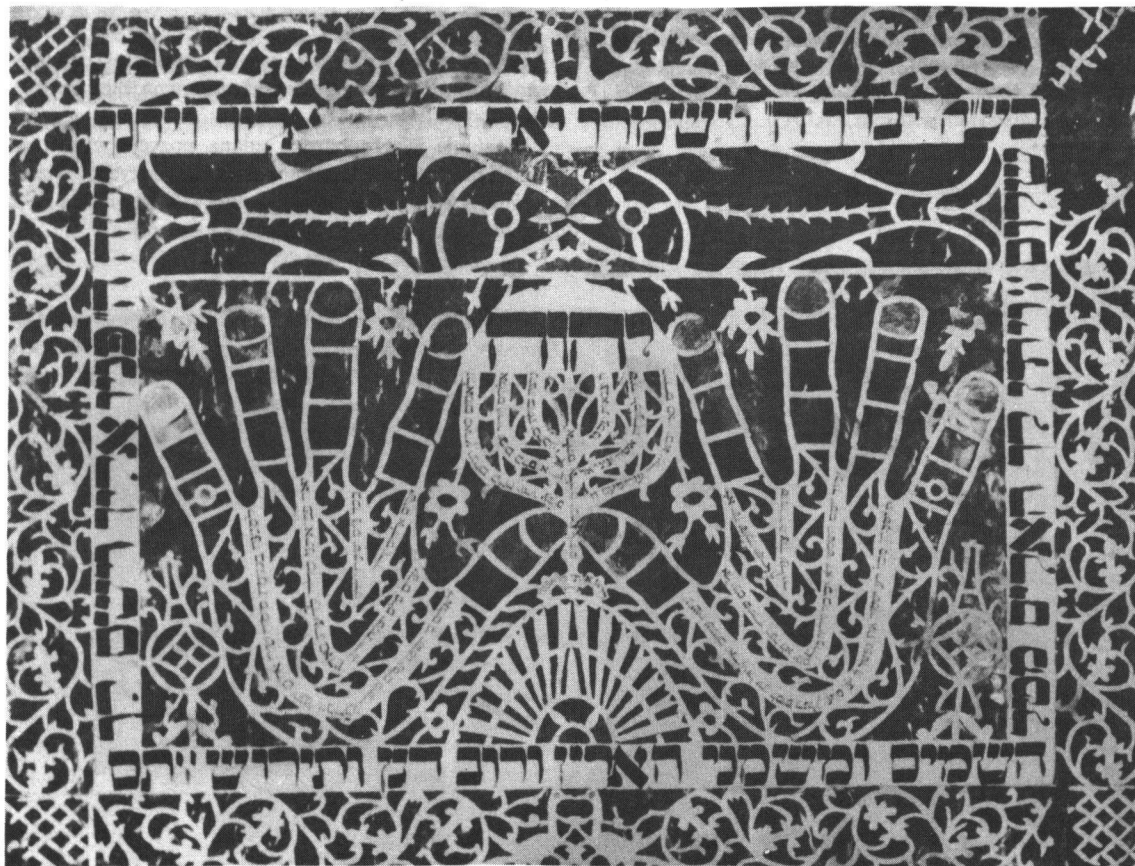
Omawiana książka jest podsumowaniem dorobku naukowego autorki. Zawiera krótki tekst wprowadzający oraz część zasadniczą, na którą składa się siedemdziesiąt siedem plansz, w tym pięćdziesiąt barwnych; ponadto w książce znajdujemy wybór bibliografii dotyczącej opracowań z zakresu historii wycinanki na świecie oraz wycinanki żydowskiej.

W części wstępnej porusza autorka takie problemy jak — zagadnienie źródeł sztuki wycinania w papierze oraz historię wycinanki żydowskiej w Europie; następnie pisze o występujących najczęściej motywach, tłumacząc pokrótce symboliczne znaczenie tych, które występują najliczniej i uważane są za wiodące w sztuce żydowskiej (np. lew) oraz tych, które występują bardzo często w wycinance, jak na przykład orzeł — zwłaszcza dwugłowy.

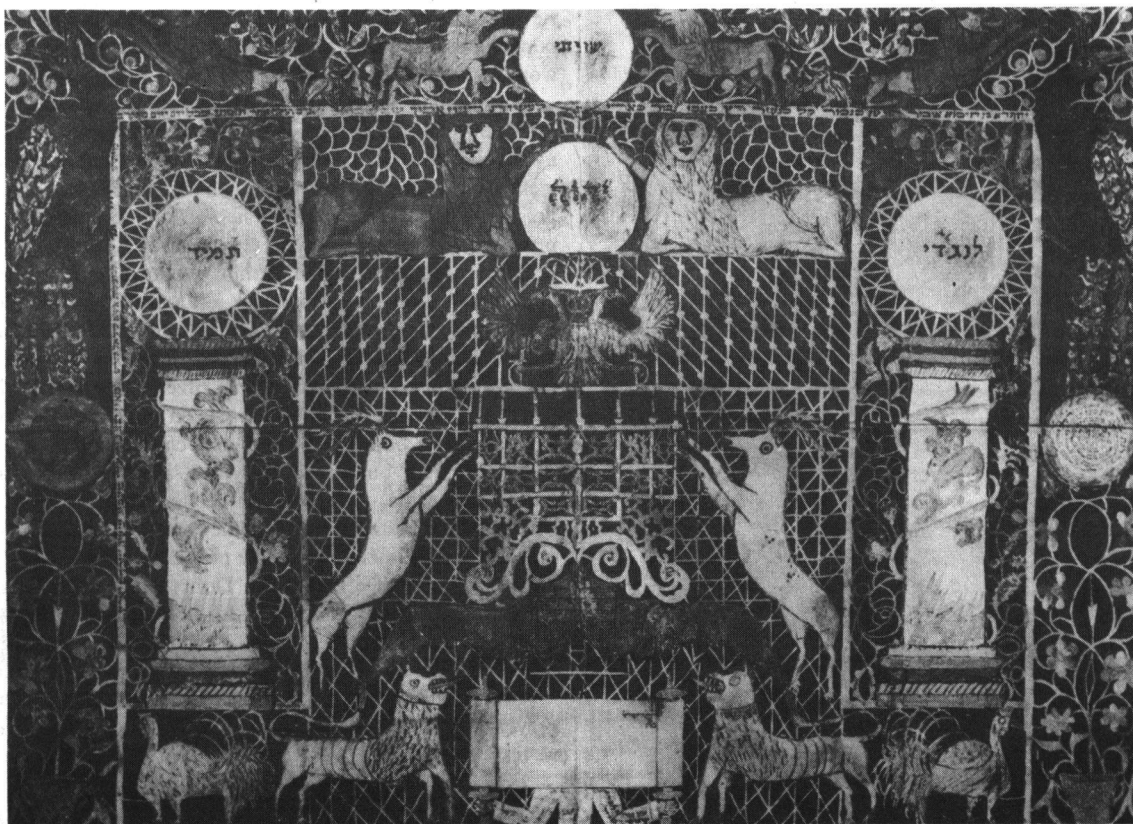
Autorka wymienia rodzaje żydowskich wycinanek, funkcje jakie spełniały w życiu tradycyjnych społeczności, opisuje technikę wycinania stosowaną przez żydowskich wycinankarzy. Nieco miejsca poświęca opisowi wycinanki spotykanej u Żydów zamieszkujących kraje północnej Afryki oraz Bliskiego Wschodu. Na zakończenie tej części porusza autorka problem współczesnej wycinanki żydowskiej, rozwijającej się obecnie w Izraelu, oraz wśród społeczności żydowskiej zamieszkującej Stany Zjednoczone. Tematyce tej poświęcono w książce jedynie kilkanaście wierszy — sygnalizując problem. W całości zarówno tekst wstępu jak i plansze dotyczą żydowskiej wycinanki tradycyjnej, której szczytowa faza rozwoju przypadała na drugą połowę XIX wieku oraz przełom stuleci.

Zasadniczy trzon publikacji stanowią ilustracje poszczególnych wycinanek oraz krótkie ich opisy. Zebrane wycinanki pochodzą z wielu, rozsianych po całym świecie kolekcji muzealnych oraz prywatnych. Ponadto publikuje Franklowa zdjęcia wycinanek, które kiedyś były w jej posiadaniu i uległy zniszczeniu podczas ostatniej wojny światowej. Wybierając poszczególne przykłady autorka postarała się, aby wybór w książce odzwierciedlał niemalże wszystkie typy wycinanki oraz reprezentował wszystkie grupy żydowskiej diaspory w których — według rezultatów dotychczasowych badań — wycinanka występowała.

Najbogaciej reprezentowane są *mizrachy* oraz *sziwiti* (24 plansze kolorowe, 7 dwubarwnych). Wśród nich na szczególną uwagę zasługują publikowane po raz pierwszy, przed paroma zaledwie laty odkryte, dwa egzemplarze wycinanki Żydów tureckich, które zarów-

II. 1. Menora. Maroko, XIX/XX w., 40 × 60 cm

Il. 2. Sziwiti, wieszana w domu by pamiętać o Bogu. Galicja, XIX w., 44 × 56,5 cm

no w zastosowaniu motywu menory, jak i bogatego ornamentu roślinnego nawiązując do wycinanki północno-afrykańskiej. Tezę tę umacnia użycie „złotego” papieru jako tła, spotykane również tylko w północnej Afryce. Na związki pomiędzy wycinanką żydowską a miejscową w Europie, wskazuje egzemplarz wycinanki pochodzącej z Wiednia, (str. 40), w której przy tradycyjnej kompozycji spotykamy zastosowanie techniki wycinania (szczególnie jasno widoczne na ramce okalającej wzór) znanej z produkowanych w klasztorach południowo-niemieckich i austriackich obrazków dewocyjnych, zwanych Spitzenbilder.

Następny rodzaj, to *szewuos'ech* i *rojzel'ech* (cztery plansze kolorowe i 15 ilustracji dwubarwnych), w której to grupie, znanej wyłącznie z terenów Europy wschodniej, na uwagę zasługują rzadkie dla wycinanki żydowskiej kompozycje tematyczne oraz wycinanki kolistne. Obydwa te rodzaje bliskie są wycinance polskiej a odbiegają od tradycyjnej żydowskiej.

Wyodrębniona grupa wycinanek północno-afrykańskich to tak zwane *menory*, jako że centralnym motywem każdej z nich jest świecznik siedmioramienny, w którego ramiona wpisane są najczęściej teksty z biblij, psalmy lub inne sentencje filozoficzne, zależnie od przeznaczenia wycinanki. Niektóre z nich pełniły funkcję przede wszystkim zdobniczą, inne służyły jako amulety, o czym świadczą umieszczone na nich teksty. Stosowanie wycinanki jako amuletu, znane były również i Żydom ze wschodniej Europy, a w omawianej książce reprezentują ten typ cztery plansze kolorowe i trzy dwubarwne. Wycinanki te, tak zwane *kimpetbriefl'ech* wieszano w pokoju położnicy.

Pojedynczymi egzemplarzami ilustrowane są takie rodzaje wycinanek jak wieszane w szalasi budowanym na święto Sukkot, wykonywane dla przystroju ścian synagogi w miesiącu Adar czy tablice do liczenia okresu *omer* (czas przypadający pomiędzy świętami Pesach a Szawuot, obwarowany pewnymi nakazami religijnymi i normami zachowań) (il. 4).

Odrębną grupę stanowią takie wycinanki jak obrazek przedstawiający „Nową” synagogę Żydów aszkenazyjskich zbudowaną w XVIII wieku w Amsterdamie (z tego też okresu pochodzi

wykonana w pergaminie wycinanka), czy też ozdobiony bogatym ornamentem wierszowany tekst, mówiący o przemijaniu dóbr doczesnych. Typem wycinanki nie uwzględnianej w dotychczasowych badaniach przez autorów jest *luach zikkaron*. Jest to zapewne nowszy typ o tradycyjnej kompozycji i tradycyjnych motywach zdobniczych, który wszedł do tradycji żydowskiej dopiero na przełomie stuleci. Funkcją tych wycinanek jest upamiętnienie zmarłych w rodzinie i przypomnienie dat ich zgonów, a więc dni, w których należy odmówić przepisanej nakazami religii modlitwę. Autorka podaje dwa przykłady takich wycinanek. Jedną ze Stanów Zjednoczonych (1900 r.), drugą pochodzącą prawdopodobnie z Polski (il. 5). Są to pierwowzory rozpowszechniającego się współcześnie typu wycinanki o nowej funkcji.³

Nawiązując do problematyki związanej z historią rozwoju wycinanki oraz pierwowzorami te same autorka zamieszcza trzy plansze przedstawiające pochodzące z Włoch i zdobione wycinanką XVIII-i XIX-wieczne żydowskie kontrakty małżeńskie tak zwane *ketuby* oraz dwa zwoje zdobione wycinanką *Megillot Ester*.

Należy żałować, że zbiór ilustracji nie obejmuje zdobionych wycinanką chorągiewek na święto Simchat Tora, gdyż wówczas kompendium przykładów żydowskiej tradycyjnej wycinanki byłoby pełne.

Każda plansza zaopatrzona jest na przeciwnej stronie w objaśniający tekst. Uwzględnia on przede wszystkim miejsce i datę wykonania wycinanki, jej rozmiary i kolekcję, w której znajduje się obecnie, względnie — w nielicznych tylko przypadkach — tytuł pracy, w której były publikowane (odnosi się to jedynie do wycinanek zaczerpniętych z publikacji Reginy Lilientalowej — jest to bowiem jedyne źródło dla tego typu wycinanki, wszystkie oryginały zaginęły w pożodze wojennej). Następnie autorka określa funkcję wycinanki, opisuje pokrótce jej kompozycję, czasem tłumaczy symbolikę poszczególnych motywów. Ustosunkowując się do tekstów tak licznie występujących w wycinankach stara się przede wszystkim określić ich proveniencję, rozwiązać skróty, odczytać daty, odszukać nazwiska twórców. Opisy te nie zawsze są konsekwentne, autorka dodaje przy niektórych egzemplarzach uwagi, które wydają

3

się jej konieczne. Dotyczą one często specyfiki danej wycinanki, odmienności jej wzoru, powszechności występujących na niej motywów czy też umieszczonego tekstu.

Na marginesie tych objaśnień do poszczególnych plansz nasuwają się pewne uwagi krytyczne. Przede wszystkim nazwy poszczególnych miejscowości, z których pochodzą wycinanki, podawane są niekonsekwentnie — raz wedle ich brzmienia w jidysz, raz po polsku, czasem zaś alfabetem hebrajskim, co utrudnia ustalenie proveniencji poszczególnych egzemplarzy. Autorka operuje też pojęciem Galicja, który to termin pokutuje do dziś w naukowej literaturze hebrajskiej, aczkolwiek jest anachronizmem. Ponadto te wycinanki, które pochodzą z poszczególnych kolekcji muzealnych, a jest takich bardzo wiele, nie mają zaznaczonego numeru inwentarza, co nie ułatwia ich odszukania przez ewentualnych kolejnych badaczy. Zamieszczony na końcu książki spis rzeczy zawiera jedynie dane skrótowe odnośnie poszczególnych plansz.

O pięknie i bogactwie motywów żydowskiej wycinanki ma mówić ona sama, i rzeczywiście cel ten udało się wydawnictwu osiągnąć — pokazanie tak wielkiej liczby wycinanek w kolorze umożliwia czytelnikowi poznanie prawdziwego efektu artystycznego jaki wycinanka wywoływała. Dobry poziom graficzny książki umożliwia zorientowanie się, która wycinanka malowana jest akwarelą, gdzie mamy do czynienia z podłożonym tłem z gładkiego kolorowego papieru, względnie arkusza tzw. „złotka”.

Szata graficzna książki, zaprojektowana przez Arie Ben-Dawida przyczyniła się do jej przejrzystości, a zastosowane przerywniki w tekście — wzięte z wycinanek, których dany tekst dotyczy — uświadamiają czytelnikowi różnorodność i piękno poszczególnych motywów. Reasumując, należy stwierdzić, że otrzymaliśmy książkę, która przedstawia nam całokształt problematyki badawczej związanej z wycinanką żydowską i która daje bogaty przegląd przykładów świadczących o jej specyfice.

PRZYPISY

¹ Giza Franklowa, *Wycinanka żydowska w Polsce*, „Lud”, seria II, t. VIII, 1929, s. 40—57

² Na uwagę załączają przede wszystkim następujące prace: R. Lilientalowa, *Święta żydowskie w przeszłości i teraźniejszości*, „Rozprawy Wydziału Filologicznego A. U.”, t. XLV, 1914; M. Goldstein,

K. Dresdner, *Kultura i sztuka ludu żydowskiego na ziemiach polskich*, Lwów 1935; B. W. Segel, *Reiselech und Fahnen der galizischen Juden*, „Globus”, t. 61, 1932, nr 15

³ O. Goldberg-Mulkiewicz, *Współczesne przemiany tradycyjnej wycinanki żydowskiej*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 41, 1987 nr 1—4

Il. 3. Wycinanka na święta Sukkot, symbolizuje odwiedziny patriarchów w Kuczkach, XVIII w., 32 × 21,2 cm; il. 4. Wycinanka — tablica służąca do liczenia okresu Omeru, 1866, 59 × 52 cm; il. 5. Tablica pamięci, na rocznicę śmierci ojca i matki. USA, 1917, 39 × 34 cm

4

5